

IV. ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.3:364-786

Сіньова Л.М.,
канд. юрид. наук, асистент
кафедри трудового права та
права соціального забезпечення
юридичного факультету Київського національного
університету імені Тараса Шевченка

РЕАБІЛІТАЦІЙНА ФУНКЦІЯ ЯК НАПРЯМОК СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

В статті проаналізована реабілітаційна функція соціального забезпечення, яка сприяє підтримці соціального становища громадян при настанні різних соціальних ризиків. Окреслено шляхи подолання бідності, безробіття, старості та виявлено проблеми в діяльності держави в сфері соціального захисту в сучасних умовах.

Ключові слова: бідність, безробіття, громадяни похилого віку, соціальний захист, право соціального забезпечення, реабілітація.

В статье проанализирована реабилитационная функция социального обеспечения, которая способствует поддержке социального положения граждан при наступлении разных социальных рисков. Очерчены пути преодоления бедности, безработицы, старости и выявлены проблемы в деятельности государства в сфере социальной защиты в современных условиях.

Ключевые слова: бедность, безработица, граждане преклонных лет, социальная защита, право социального обеспечения, реабилитация.

Rehabilitation function of social maintenance which assists in support of social position of citizens while different social risks has been analyzed in given article. The ways of overcoming poverty, unemployment, old age have been described; the problems in government activity in the scope of modern social protection have been determined.

Keywords: poverty, unemployment, old aged persons, social protection, social maintenance law, rehabilitation.

Постановка проблеми. В умовах перехідної економіки Україна має захищати своє населення, в першу чергу йдеться про необхідність державної підтримки тих категорій населення, які з огляду на їх вік, матеріальне становище, моральний стан тощо, неспроможні самотійно організувати свою життєдіяльність на відповідному для належного існування рівні. До таких категорій громадян насамперед відносяться громадяни похилого віку [1, с. 67]. Однією із основних функцій соціального забезпечення в Україні є реабілітаційна, яка особливо в такий важкий час для України має пом'якшувати наслідки бідності та інших негативних соціальних явищ та превентивна, яка полягає в запобіганні виникненню негативних соціальних явищ. Більше того, соціальна (соціально-реабілітаційна) функція соціального забезпечення сприяє підтримці соціального становища громадян при настанні різних соціальних ризиків (хвороби, інвалідності, старості, смерті годувальника, безробіття, бідності) шляхом надання різних видів матеріального забезпечення, соціальних послуг, пільг з метою підтримки гідного рівня життя і попередження зубожіння. За допомогою соціальної функції здійснюється і реабілітаційний напрям соціального забезпечення, метою якого є відновлення (повністю або частково) повноцінної життєдіяльності людини, що дозволяє йому навчатися, працювати, спілкуватися з іншими людьми, самотійно себе обслуговувати і т.д. [2, с. 25].

Аналіз дослідження даної проблеми. В праві соціального забезпечення значну увагу функціям приділяли наступні вчені: В.С. Андреев, В.М. Андрієв, Н.Б. Болотіна, В.М. Горшенев,

К.Н. Гусов, О.М. Дуюнова, О.Л. Кучма, М.І. Іншин, О.Є. Мачульська, Л.Ю. Малюга, О.Т. Панасюк, С.М. Прилипко, Л.І. Проніна, Н.М. Стаховська, Б.І. Сташків, С.В. Сіденко, С.М. Синчук, І.М. Сирота, Д.І. Сіроха, В.П. Слобожанін, О.В. Тищенко, Я.М. Фогель, М.І. Чічкань, О.Г. Чутчева, Л.П. Шумна, М.М. Шумило, А.А. Ширант, В.Ш. Шайхатдінов, В.І. Щербина, М.О. Юрков, О.М. Ярошенко та інші. У наукових дослідженнях приділяється багато уваги соціальному захисту як у цілому, так і щодо окремих категорій громадян, що свідчить про його багатогранність і необмеженість для дослідження. За ст. 46 Конституції України громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх на випадок повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Метою статті є дослідження функцій соціального забезпечення в суспільстві з метою глибшого усвідомлення суті і значення цього інституту та створення більш широких можливостей для прийняття оптимальних практичних рішень в даній сфері суспільного життя.

Виклад основного матеріалу. Слід відзначити, що поняття «соціальний захист» та «соціальне забезпечення» по-різному розглядалися в доктрині різних країн і в діяльності міжнародних організацій. Протягом більш ніж столітньої історії існування в різних країнах світу соціальне забезпечення неодноразово змінювало свої функції, форми та методи фінансування, проте мета завжди була одна – покращення життя людей [3, с. 7]. «Забезпечення», як економічна й наукова категорія та один із основних напрямків діяльності, детально розглядається в системі соціального забезпечення населення та тлумачиться як система державних і громадських заходів створення, розподілу, перерозподілу матеріальних благ для непрацездатних громадян [4, с. 5-6]. Дуже часто до нього включається все, що стосується соціальних умов життя, у тому числі й соціальний захист.

Переважає більшість учених вважають соціальне забезпечення одним із способів соціального захисту населення у

випадку настання соціального ризику. Так С. М. Прилипко зазначає, що право соціального забезпечення регулює відносини, пов'язані з наданням непрацевдатним особам допомоги та матеріального забезпечення окремим категоріям громадян. Суб'єктами цих відносин є особи або ще непрацевдатні або вже непрацевдатні [5, с. 52].

В умовах сьогодення в Україні забезпечення складається з наступних частин:

1) соціальне страхування – забезпечення населення від соціально-значимих обставин, що впливають на їх працевдатність: хвороба, каліцтво, старість та інші випадки, передбачені законом;

2) соціальні допомоги та послуги – види соціальних виплат, дотацій, пільг, субсидій, що надаються соціально-вразливим верстам населення, які потребують соціального забезпечення;

3) соціальна солідарність – компенсація впливу непередбачуваних негативних явищ, таких як техногенні катастрофи чи природні стихійні лиха.

Соціальне забезпечення в Україні має такі основні напрямки:

- забезпечення рівня життя населення не нижче прожиткового мінімуму, встановленого державою;
- протидія соціальної незгоди в суспільстві, що може бути зумовлене майновим розшаруванням, етнічною, релігійною чи іншою нерівністю.

Як зазначає М. О. Юрков, соціальний захист виступає соціальною цінністю лише тоді, коли він перетворюється в життя, реалізуючись у діях суб'єктів соціальних відносин. Коло осіб, на яких поширюється соціальний захист, у тому числі в трудових правовідносинах, види й форми соціального захисту, умови та порядок їх застосування, зазвичай, визначаються окремими нормативними актами. З цього слід зробити висновок, що існує можливість участі в соціальному забезпеченні всіх суб'єктів економічної діяльності, а не лише держави [6]. Таку точку зору необхідно підтримати, бо благополуччя суспільства

складається з благополуччя кожного й до нього мають бути причетні всі.

У 1978 році вчений Я.М. Фогель виступив за те, щоб у назві правового методу регулювання відносин із соціального забезпечення використовувати поняття «соціальна реабілітація». Саме за допомогою цього методу встановлюється і надається весь комплекс прав на соціальну допомогу, подається сприяння у цьому, досягається єдність у регулюванні відносин при виконанні відповідних правових обов'язків з надання різноманітних матеріальних благ і послуг непрацездатним громадянам [7, с. 210].

Реабілітаційна функція права соціального забезпечення виконує завдання по відновленню працездатності осіб, що втратили здатність до праці, по задіяння їх в трудову і громадську діяльність. Це завдання здійснює ще декілька галузей права, в тому числі адміністративне (про захист здоров'я, народну освіту), трудове і господарське (про регулювання праці інвалідів). Проте право соціального забезпечення застосовує тут специфічні правові засоби, форми і види забезпечення. Так особи, що тимчасово втратили працездатність, утримуючи грошову допомогу взамін втраченого заробітку, мають можливість відновити здатність до виконання своїх трудових функцій. Інвалідам надаються послуги лікарсько-трудової експертизи, пенсії по інвалідності, допомоги. Інваліди з дитинства отримують допомогу, вивчаючи професії у спеціальних навчальних закладах, утримуються в будинках-інтернатах, їх працевлаштовують відповідно здібностей до праці, в тому числі у спеціально пристосовані цехи і дільниці, їм виплачується (разом із заробітком) пенсія (повністю або частково), виділяються протезно-ортопедичні вироби, спеціальні засоби пересування, надаються пільги. Пенсіонери за віком мають можливість працювати і отримувати заробіток і пенсію (в повному обсязі або частково) або не утримувати пенсії, але в майбутньому отримати надбавку до неї за кожен рік роботи після призначення пенсії [8].

Встановлення інвалідності має правові наслідки у вигляді соціального захисту шляхом забезпечення широким спектром соціальних благ, зокрема, пенсійними виплатами, наданням

державної соціальної допомоги, пільг, компенсацій, здійснення реабілітаційних заходів, допомоги у сфері працевлаштування [9, с. 65].

Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [10] від 06 жовтня 2005 року № 2961- IV визначає основні засади створення правових, соціально-економічних, організаційних умов для усунення або компенсації наслідків, спричинених стійким порушенням здоров'я, функціонування системи підтримання інвалідами фізичного, психічного, соціального благополуччя, сприяння їм у досягненні соціальної та матеріальної незалежності. Згідно ст. 1 даного Закону, реабілітація інвалідів – це система медичних, психологічних, педагогічних, фізичних, професійних, трудових, фізкультурно-спортивних, соціально-побутових заходів, спрямованих на надання особам допомоги у відновленні та компенсації порушених або втрачених функцій організму для досягнення і підтримання соціальної та матеріальної незалежності, трудової адаптації та інтеграції в суспільство, а також забезпечення інвалідів технічними та іншими засобами реабілітації і виробами медичного призначення.

Основними формами реабілітаційних заходів для інвалідів в Україні є: 1) надання реабілітаційних послуг; 2) забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення; 3) матеріальне забезпечення. Сьогодні в Україні працюють соціальні установи і заклади, які надають інвалідам і дітям-інвалідам реабілітаційні послуги.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» [10] від 06 жовтня 2005 року № 2961- IV реабілітаційні послуги – це послуги, спрямовані на відновлення оптимального фізичного, інтелектуального, психічного і соціального рівня життєдіяльності особи з метою сприяння її інтеграції в суспільство; реабілітаційні заходи – комплекс заходів, якими здійснюється реабілітація інвалідів; реабілітаційна установа – установа, підприємство, заклад, у тому числі їх відділення, структурні підрозділи, незалежно від форми власності, що здійснює реабілітацію інвалідів і дітей-інвалідів відповідно до державних соціальних нормативів у

сфері реабілітації; догляд за інвалідом (дитиною-інвалідом) – сукупність соціальних послуг, спрямованих на соціально-побутову допомогу та підтримку, захист і забезпечення життєдіяльності інваліда (дитини-інваліда).

Варто звернути увагу на правове визначення таких понять як: «медична реабілітація», «психолого-педагогічна реабілітація», «професійна реабілітація», «трудова реабілітація», «фізкультурно-спортивна реабілітація», «фізична реабілітація», «соціальна реабілітація», «психологічна реабілітація», «абілітація»:

- медична реабілітація – система лікувальних заходів, що спрямовані на відновлення порушених чи втрачених функцій організму особи, на виявлення та активізацію компенсаторних можливостей організму з метою забезпечення умов для повернення особи до нормальної життєдіяльності, на профілактику ускладнень та рецидивів захворювання;

- психолого-педагогічна реабілітація – система психологічних та педагогічних заходів, спрямованих на формування способів оволодіння знаннями, уміннями і навичками, надання психологічної допомоги, зокрема щодо формування самоутвердження і належної самооцінки особою своїх можливостей, засвоєння правил суспільної поведінки шляхом здійснення системної навчально-виховної роботи;

- професійна реабілітація – система заходів, спрямованих на підготовку особи до професійної діяльності, відновлення чи здобуття професійної працездатності шляхом адаптації, реадаптації, навчання, перенавчання чи перекваліфікації з можливим подальшим працевлаштуванням та необхідним соціальним супроводженням з урахуванням особистих схильностей та побажань особи;

- трудова реабілітація – система заходів, розроблених з урахуванням схильностей, фізичних, розумових і психічних можливостей особи і спрямованих на оволодіння трудовими навичками забезпечення трудової діяльності та адаптацію у виробничих умовах, у тому числі шляхом створення спеціальних чи спеціально пристосованих робочих місць;

- фізкультурно-спортивна реабілітація – система заходів, розроблених із застосуванням фізичних вправ для відновлення

здоров'я особи та спрямованих на відновлення і компенсацію за допомогою занять фізичною культурою і спортом функціональних можливостей її організму для покращення фізичного і психологічного стану;

- фізична реабілітація – система заходів, спрямованих на вироблення і застосування комплексів фізичних вправ на різних етапах лікування і реабілітації, що забезпечують функціональне відновлення особи, виявляють і розвивають резервні і компенсаторні можливості організму шляхом вироблення нових рухів, компенсаторних навичок, користування технічними та іншими засобами реабілітації, виробами медичного призначення;

- соціальна реабілітація – система заходів, спрямованих на створення і забезпечення умов для повернення особи до активної участі у житті, відновлення її соціального статусу та здатності до самостійної суспільної і родинно-побутової діяльності шляхом соціально-середовищної орієнтації та соціально-побутової адаптації, соціального обслуговування задоволення потреби у забезпеченні технічними та іншими засобами реабілітації;

- психологічна реабілітація – система заходів, спрямованих на відновлення, корекцію психологічних функцій, якостей, властивостей особи, створення сприятливих умов для розвитку та утвердження особистості;

- абілітація – система заходів, спрямованих на опанування особою знань та навичок, необхідних для її незалежного проживання в соціальному середовищі: усвідомлення своїх можливостей та обмежень, соціальних ролей, розуміння прав та обов'язків, уміння здійснювати самообслуговування.

Визначення поняття реабілітації (від. лат. *rehabilitatio* – відновлення) інвалідів у розвинутих демократичних країнах почало формуватися паралельно із усвідомленням необхідності захисту прав і свобод цієї категорії осіб. Проте, незважаючи на широке використання терміна «реабілітація», до сьогодні немає єдиної точки зору щодо цілей та задач реабілітаційних заходів. Зокрема, у другому звіті Всесвітньої організації охорони здоров'я щодо реабілітації (1969 р.) нею названо поєднання і

скоординоване використання медичних, соціальних, просвітницьких і професіональних заходів, включаючи навчання чи перенавчання інвалідів, для досягнення особами, що підлягають реабілітації, по можливості, найбільш високого рівня функціональної активності. Тоді як у резолюції ІХ Наради Міністрів охорони здоров'я соціалістичних країн (м. Прага, 1967 р.) реабілітація визначена як система державних, соціально-економічних, медичних, професіональних, педагогічних, психологічних та інших заходів, направлених на попередження розвитку патологічних процесів, що призводять до тимчасової чи стійкої втрати працездатності, на ефективне і раннє повернення інвалідів у суспільство і до суспільно корисної праці [11, с. 247-248].

Постановою Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2012 року № 321 про затвердження «Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів» [12] визначено порядок безоплатного забезпечення інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення технічними та іншими засобами реабілітації.

До технічних та інших засобів реабілітації, якими забезпечуються інваліди, діти-інваліди та інші окремі категорії населення через структурні підрозділи соціального захисту населення районних, районних у містах Києві та Севастополі держадміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (крім м. Києва та м. Севастополя) рад належать: протезно-ортопедичні вироби, в тому числі ортопедичне взуття; спеціальні засоби для самообслуговування та догляду; засоби для пересування; допоміжні засоби для особистої рухомості, переміщення та підйому; меблі та оснащення; спеціальні засоби для орієнтування, спілкування та обміну інформацією. Інваліди та діти-інваліди забезпечуються технічними та іншими засобами реабілітації відповідно до індивідуальної програми реабілітації. Зазначеними засобами (крім засобів для пересування) забезпечуються також діти віком до 18 років з вадами слуху, зору, опорно-рухового апарату. Ветерани військової служби, ветерани органів внутрішніх справ і ветерани державної пожежної охорони забезпечуються протезно-ортопедичними

виробами. Жінки після мастектомії, секторальної резекції молочної залози, квадрантектomieї та з вродженими вадами молочних залоз забезпечуються протезами молочних залоз, ліфами для їх кріплення, ортезами на верхні кінцівки, зокрема компресійними рукавами. Особи похилого віку забезпечуються протезами верхніх та нижніх кінцівок, спеціальними засобами для самообслуговування та догляду, які є обов'язковими для застосування у разі забезпечення такими протезами. Військовослужбовці (резервісти, військовозобов'язані) та працівники Збройних Сил, Національної гвардії, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, Держприкордонслужби, особи рядового, начальницького складу, військовослужбовці та працівники МВС, Управління державної охорони, Держспецзв'язку, інших утворених відповідно до законів військових формувань, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і безпосередньо брали участь в антитерористичній операції, забезпеченні її проведення (здійсненні заходів, пов'язаних із запобіганням, виявленням і припиненням терористичної діяльності) та перебували безпосередньо в районах проведення антитерористичної операції, а також працівники підприємств, установ, організацій, які залучалися та безпосередньо брали участь в антитерористичній операції в районах її проведення у порядку, встановленому законодавством, а також мирні громадяни, які проживали в районах проведення антитерористичної операції, за умови, якщо такими особами не вчинено кримінальних правопорушень, забезпечуються технічними та іншими засобами реабілітації незалежно від встановлення їм інвалідності на підставі рішень військово-лікарських комісій чи висновків лікарсько-консультативних комісій лікувально-профілактичних закладів.

Відповідно до Законів України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», «Про охорону дитинства», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про статус ветеранів військової служби, ветеранів органів внутрішніх справ і деяких інших осіб та їх соціальний захист», «Про реабілітацію інвалідів в Україні», «Про загальну середню освіту» та «Про основні засади соціального захисту

ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні» мають право на безоплатне забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інваліди, діти-інваліди, діти віком до 18 років, а також ветерани військової служби, ветерани органів внутрішніх справ і ветерани державної пожежної охорони, особи похилого віку, жінки після мастектомії, постраждалі внаслідок антитерористичної операції та з вродженими вадами молочних залоз, постраждалі внаслідок антитерористичної операції.

Інваліди, діти-інваліди, інші особи забезпечуються технічними та іншими засобами реабілітації без права їх продажу, дарування і передачі протягом строку, на який видається такий засіб. Технічні та інші засоби реабілітації, призначені для безоплатного забезпечення інвалідів, дітей-інвалідів, інших осіб за рахунок коштів державного бюджету, виготовляються, постачаються і ремонтуються підприємствами, які відповідають кваліфікаційним вимогам, установленим Міністерством соціальної політики.

Як було зазначено вище, реабілітаційна функція права соціального забезпечення в Україні покликана пом'якшувати наслідки бідності та інших негативних соціальних явищ. Тому дуже важливо, щоб соціальне забезпечення в суспільстві виконувало дві основні функції: лікувальну і превентивну. Лікувальна пов'язана із запровадженням механізмів боротьби з бідністю, які включають адресну допомогу малозабезпеченим верствам населення, надання житлових субсидій, допомога сім'ям з дітьми тощо. Превентивна, яка полягає в запобіганні виникненню негативних соціальних явищ. Захищає осіб від втрати доходів, що пов'язане з безробіттям, старінням, хворобою чи смертю та намагається поліпшити добробут осіб через соціальні служби та ін. Таким чином, реабілітаційна функція права соціального забезпечення виконує завдання щодо відновлення працездатних осіб, що втратили здатність працювати, інвалідам надаються пенсії по інвалідності, допомоги, лікарські послуги, до залучення їх в трудову і громадську діяльність та ін. Громадяни похилого віку мають можливість працювати та отримувати заробітну плату і пенсію в повному або частковому обсязі.

З метою забезпечення належного рівня реабілітації соціального забезпечення осіб похилого віку держава має підтримувати стабільність у суспільстві та надавати матеріальну допомогу тим, хто опинилися в скрутному становищі. Тим самим обов'язок з організації соціального захисту населення покладається саме на державу, адже вона, у першу чергу, має зобов'язання перед своїм населенням, виходячи зі своїх основних функцій. Особа стає суб'єктом права не автоматично, а визнається такою законами держави, які об'єктивно обумовлені системою панівних суспільних відносин. Це означає, що держава юридично визнає за собою певні соціальні властивості, які є необхідною умовою її участі у врегульованих правом соціальних відносинах [13]. Діяльність щодо соціального захисту всього населення є обов'язковою складовою будь-якої сучасної держави, тим більше держав, які визнали себе соціальними. У цілому соціально-захисна діяльність охоплює сферу матеріального забезпечення й надання соціальних послуг непрацездатним особам [14, с. 39]. Тим самим можна визначити, що соціальний захист осіб похилого віку є окремою складовою турботи держави про своїх громадян.

Висновки. Таким чином, забезпечення нормальних умов життєдіяльності та посилення соціального захисту осіб похилого віку й непрацездатних громадян надзвичайно важливі для України в сучасних умовах реалізації стратегічного курсу побудови соціально орієнтованої ринкової економіки та інтеграції у світовий економічний та правовий простір.

Література:

1. Тищенко О.В. Окремі питання соціально-правового становища громадян похилого віку в Україні / О.В. Тищенко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 3. – С. 66-73.
2. Право соціального забезпечення в Україні: підручник / Т.А. Занфірова, М.І. Іншин, С.М. Прилипко та ін. ; за заг. ред. Т.А. Занфірової, С.М. Прилипка, О.М. Ярошенка. – 2-ге вид. переробл. і доповн. – Х. : ФІНН, 2012. – 640 с.
3. Сирота І. М. Право соціального забезпечення в Україні : учебник / І. М. Сирота. – Изд. шестое. – Х.: Одиссей, 2006. – С. 7.
4. Пронина Л. И. Повышение эффективности социального обеспечения.// Л. И. Пронина – М.: Юрид. лит, 1990. – С. 5 – 6.

5. Прилипка С. М. Розмежування права соціального забезпечення і трудового права // С. М. Прилипка / Право України. – 1999. – № 10. – С. 52.

6. Юрков М. О. Правовий статус роботодавця у відносинах з соціального забезпечення працівників: дис... канд. юрид. наук: 12.00.05 / М. О. Юрков – К., 2010.

7. Фогель Я. М. О методе правового регулирования в социалистическом обеспечении / Я. М. Фогель. — М. : Юрид. лит., 1978. — 368 с. – С. 210.

8. Функції права соціального забезпечення // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://radnuk.info/pidrychnuku/sostial/484-sots-zabespech/9072---7---.html>

9. Малюга Л.Ю. Соціальний захист інвалідів та постраждалих внаслідок катастрофи на ЧАЕС в Україні : Навч. посібник / Л.Ю. Малюга. – К.: Алерта, 2016. – 324 с. – С. 65.

10. Про реабілітацію інвалідів в Україні : Закон України від 06.10.2005 р. № 2961-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2006. - № 2-3, ст. 36.

11. Комплексная профилактика заболеваний и реабилитация больных и инвалидов : учеб. пособие // под ред. С. П. Евсеева. – 2-е изд., стереотип. – М. : Советский спорт, 2004. – 320 с. – С. 247-248.

12. Постанова Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2012 року № 321 про затвердження «Порядку забезпечення технічними та іншими засобами реабілітації інвалідів, дітей-інвалідів та інших окремих категорій населення, переліку таких засобів» // Урядовий кур'єр від 26.04.2012. № 76.

13. Богданов С. Соціальний захист інвалідів. Український та польський досвід. / С. Богданов // Ред. О. Палій. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.

14. Болотіна Н. Б. Право соціального захисту України : навч. посіб. / Н. Б.Болотіна. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008.